

A természeti környezettípusok és a település alaprajz kapcsolata Baranya megye déli részén

GYENIZSE PÉTER–LOVÁSZ GYÖRGY¹

Bevezetés

A települések élete (kialakulása, fejlődése, stagnálása, ill. elhalása) és az őket övező természeti környezet jellege között gyakran szoros kapcsolat áll fenn. A meglehetősen sokrétű kapcsolatrendszer néhány sajátosságát már ismerjük. Ezeket a kutatások legtöbbször vagy a társadalom- vagy a természetföldrajz irányából közelítették meg és csak röviden, általános törvényszerűségekre szorítkozva jellemezték. A szakirodalomban fellelhetők olyan publikációk is, amelyek mind a településföldrajz, mind a természetföldrajz részéről az integrált szemléletmódot igyekeznek megteremteni (MENDÖL T. 1963; MAROSI S.–SZILÁRD J. 1963; 1974; LOVÁSZ GY. 1979; TÓTH J. 1981; WILHELM Z. 1995).

A földrajz egyik vizsgálódási területe a települések funkciója és a természeti környezetük közötti kapcsolatrendszer feltárása (MENDÖL T. 1963). A korábbi településföldrajzi vizsgálatok jónéhány olyan települést különböztetnek meg, amelyek kialakulását elsősorban a természeti környezet, ill. annak egy-egy tényezője determinálta (pl. bányászfalu, hídváros). Ma már az is közzismert, hogy ebben egyes természeti tényezőknek térben és időben változó intenzitású a szerepük. (Pl. az ásványi anyagok bányászatával folyamatosan csökken a lelőhelyek készlete, amely települések funkcióvesztését eredményezi. Ha viszont a geológiai kutatások során valahol ásványi készleteket tárnak fel, akkor ezt bányászati szerepkör kialakulása követheti.)

Egy újabb kutatási terület a településhálózat sűrűségének, valamint térbeli átrendeződésének vizsgálata. Tanulmányozásuk, valamint térképi ábrázolásuk már többször felbukkant a szakirodalomban (BOROS F. 1957; 1958; MAJOR J. 1962; LOVÁSZ GY. 1977). Az elemzések során többször találunk utalásokat a hálózat sűrűségének és a mezorégiók természeti környezetének kapcsolatára is.

A természeti környezet a település alaprajzát is jelentősen befolyásolhatja. Az alaprajzi sajátosságok kialakulásáról több népesség- és településföldrajzi kutatásokat végző szakember is tett figyelemre méltó megállapításokat. E kérdéskörben hazai és világviszonylatban is korszerű analízist végzett MENDÖL T. (1963), aki a kérdés átfogó jellegű, komplex földrajzi szemléletű elemzésekor elsősorban a domborzat településalaprajzot befolyásoló szerepét emelte ki. A korábban végzett regionális vizsgálatok azonban azt is igazolják, hogy ennek alakításában több esetben a domborzat és a felszíni hidrológiai viszonyok együttes hatása is befolyásoló tényező lehet (LOVÁSZ GY. 1979). *A természeti környezet a település helyének megváltozását, ill. térbeli terjeszkedését is befolyásolhatja.* Erre a folyamatra az országos településhálózat tanulmányozása során kaphatunk adatokat a korábbi elemzések tükrében (BOROS F. 1957, 1958). (Megjegyzendő, hogy ezzel a problémával regionális szinten az eddigi kutatások alig foglalkoztak.)

¹ Janus Pannonius Tudományegyetem Természetföldrajzi Tanszék, 7644 Pécs, Ifjúság u. 6.

A vizsgálatok célkitűzései és módszerei

Jelen vizsgálatunk legfőbb célja annak elemzése, hogy a *mikrodomborzati adottságok milyen szerepet játszanak a települések alaprajzának kialakításában*. A hazai tapasztalatok szerint a mikrodomborzatnak jelentős hatása van a nagy folyóinkat kísérő óholocén-, holocén ártéri felszíneken. Itt jellemzők ui. a természetes és mesterséges úton keletkezett meanderek, amelyek ugyan mindössze néhány m/km^2 relatív reliefenergiájú területet alakítanak ki, az így keletkezett térség azonban alapvetően befolyásolja a terület felszíni hidrológiáját, végső soron annak természeti környezetét.

A település alaprajzokat időkeresztmetszetben is tanulmányoztuk, azaz adatokat gyűjtöttünk évszázados változásaikra vonatkozóan. Ezzel akartuk érzékelteni, hogy a domborzatnak, ill. a természeti környezetnek milyen hatása volt (és van) a településalaprajzok alakulására, fejlődésére.

Az alábbiakban igyekszünk azt is bemutatni, hogy *milyen természeti környezeti adottságok hatására változtatnak helyet a települések*. Feladatunknak tekintettük továbbá olyan *természeti környezettípusok alkotását is, amelyek meghatározó módon befolyásolják a települések alaprajzát*.

A fent vázolt célkitűzések határozzák meg a választott módszert is. Terepi ismereteinket párhuzamosítottuk a térképi elemzésekkel, ill. kiértékeléssel. Ezt az eljárást első sorban az alaprajz típusoknak, ill. változásaiknak megállapításakor alkalmaztuk. Megfigyeléseinket és elemzéseinket az eddigi kutatási eredmények tükrében is értelmeztük. Miután az általunk megfogalmazott célkitűzéseknek időbeli vetülete is van, így az első katonai felmérés (1782–1785) térképi anyagát is kiértékeljük. Segítségével igyekeztünk a települések természeti környezete, és térbeli helyének változása közötti esetleges összefüggéseket feltárni, ill. értelmezni az elmúlt több mint két évszázad alatt történtek tükrében.

A kutatás eredményei

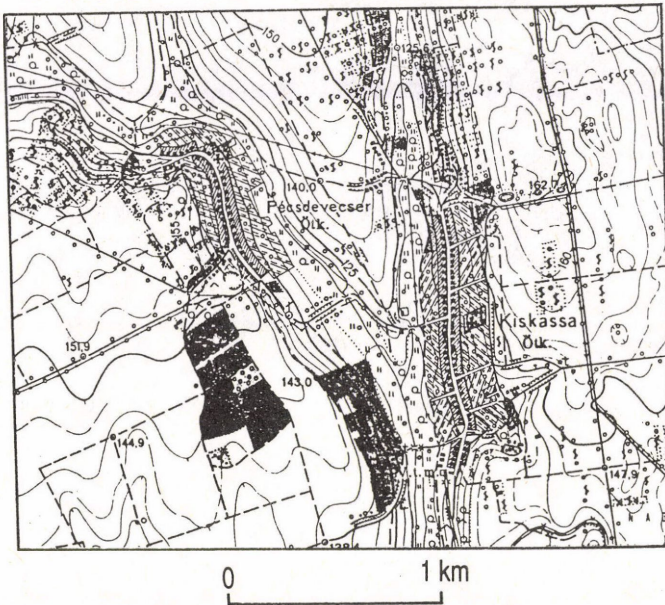
A tanulmányozott térség (a Villányi-hegység közvetlen É-i és D-i előtere, valamint az Ormánság, ill. a tőle K-re elterülő Dráva ártér) holocén süllyedéke morfogenetikai szempontból *három különböző természeti környezettípusba* sorolható, amely egyben három különböző korú felszínt is képez. Ezek eltérő módon befolyásolják az alaprajzokat, és a települések térbeli mozgását.

– *Az első típus a Villányi-hegység É-i peremén, ill. előterében fejlődött ki*. Itt a legváltozatosabb a geológiai felépítés és a domborzat. A vidék a pleisztocénban magasra emelt, eróziós és deráziós völgyekkel sűrűn szabdalts térség. Ez a felszín a legöregebb.

Ebben a térségben a pliocéntól kezdődően fejlődik a mai domborzat. A Villányi-hegység – ill. annak É-i és D-i lejtővidéke – a pannon óta formálódik folyamatosan. A hegység É-i előterében fekvő magasra emelt vastag lösszel fedett pannon alapzatú dombvidék széles völgyközi hátain, ill. platóin ritkán található települések, a felszínt szabdaló eróziós, és deráziós völgyperemeken viszont annál gyakrabban fordulnak elő.

A Villányi-hegység É-i előterében a legjellegzetesebb alaprajz-típus az egytás (utifalu) változat, amely a völgyek peremén alakult ki. Létrejöttében feltehetően a „hely-

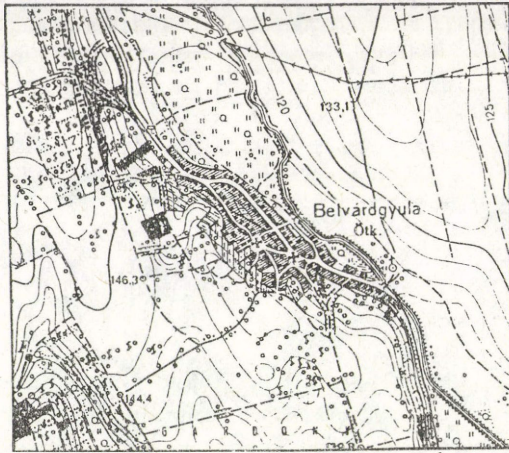
hiány” is szerepet játszott, amennyiben sem a vizenyős ártér, sem pedig a meredek lejtő felé nem volt terjeszkedési lehetőség. Ennek a típusnak egyik legjellegzetesebb képviselői Pécsdevecser és Kiskassa (1. ábra). A meredek völgyoldal és a vizenyős völgytalp együttes determináló szerepét mutatja Pécsdevecser alaprajza is. Ha ui. a fent említett két természeti környezeti elem égtáji irányt változtat, ezt követi az alaprajz is. Így jött létre Pécsdevecser É-i részének hirtelen Ny-i irányváltása.

1. ábra. Pécsdevecser és Kiskassa völgyperemhez igazodó uti (utcás) alaprajza
Ground plan of Pécsdevecser and Kiskassa adjoining a margin of a valley (road villages)

A lejtő determináló szerepére utal *Belvárdgyula* alaprajza. Ahol a lejtőszög mérséklődik, ott az utcahálózat bővül a lejtő csapásirányával együtt futó második vagy többel. A völgyoldalban fekvő településnek ui. csak ott van a lejtő csapását követő és a főúttal párhuzamos „mellékútja” ahol enyhe a lejtő. Ahol ugyanis ez meredekké válik (a település É-i és D-i vége), ott egyutcássá módosul az alaprajz (2. ábra).

A Villányi-hegység É-i előterének Ny-i részén a pliocén-pleisztocén domborzatfejlődés következtében az említett pannon alaptípusú dombvidék közvetlenül a hegységi lejtővel találkozik. Az É-i lejtőt így kisebb deráziós völgyek szabdalják. *Bisse község* ilyen erősen szabdalt hegységperemi térségében települ a völgyközi hátakon. Alaprajzát a domborzat determinálja. A település ui. villaszerűen szétágazó keskeny hátan fekszik. A lejtő túlzottan meredek (18–20%), amelyen még a mai építési technika mellett sem nyílik lehetőség építkezésre (3. ábra).

2. ábra. Belvárdgyula alaprajza a különböző meredekség völgyperemi lejtőn
 Ground plan of Belvárdgyula on a slope of various steepness along a valley margin

3. ábra. Bisse alaprajzát a völgyközi hát (gerince) determinálja
 Ground plan of Bisse is controlled by an inter-valley ridge

Nyilvánvalóan a hegyes domborzat által determinált természeti környezeti adottságok is szerepet játszottak abban, hogy Kistótfalu az 1780-as évek óta „elhagyta” a Villányi-hegység erősen felszabdalt É-i lejtővidékét, és „áttelepült” a löszrel fedett, lényegesen kedvezőbb adottságú felszínre. Ebben a több mint 4 km-es helyváltoztatásban valószínűleg a vasút megjelenése is szerepet játszott. A múlt század második felében a község már a mai helyén volt. Régi helyét mai részletes térképeink „Ófalu szőlő” néven szereplő térsége jelöli. Az első katonai felmérés (1782–1785) Kistótfalut még itt ábrázolja (4. ábra).

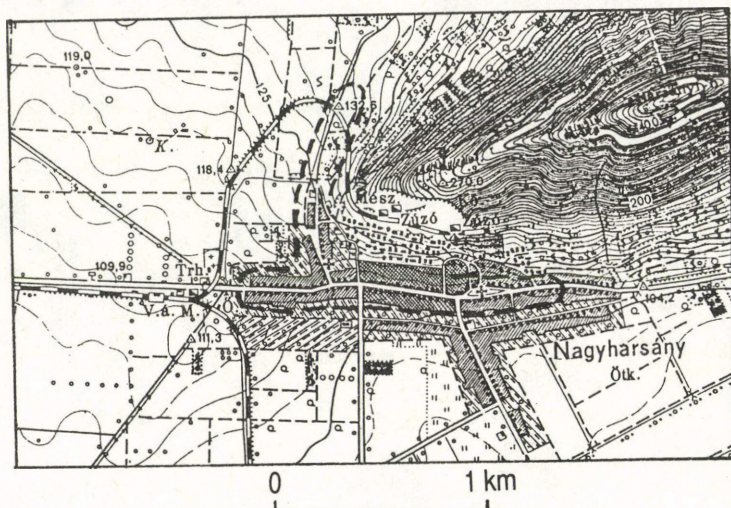

4. ábra. Vókány és Kistótfalu alaprajza. (Szaggatott vonal: a település helye, ill. kiterjedése a 18. sz. második felében)

Ground plan of Vókány and Kistótfalu (Dot line: extension of the villages in the second half of the 18th century)

A Villányi-hegység É-i előterében végzett vizsgálatok kapcsán meg kell említenünk egy sajátos, általunk „kettős osztajú”-nak nevezett alaprajzot is, amely a természeti környezet és a társadalmi-gazdasági fejlődés „kombinációjaként” jött létre. Kistótfalu és Vókány a példa erre. Mindkét település kezdetben – pontosabban az 1780-as évek közepén – még széles völgyközi háton (Kistótfalu), ill. löszrel fedett plató peremén (Vókány) feküdt. A közelükben az 1850-es évek végén megépült a vasút. Hatására megindult a terjeszkedés a vasút felé vezető út mentén. Az egységes alaprajz kialakulását azonban mindkét esetben gátolta a település és a MÁV állomás között húzódó eróziós völgy. Ennek következtében a két állomás közelében, a völgy túlsó oldalán kisebb településrész jött létre. Vókány esetében a fenti fejlődés újabb sajátos eredménye két, több utcás mérnöki alaprajzú „falunegyed” kialakulása (4. ábra).

– A második természeti környezettípus a Villányi-hegység D-i lejtővidéke, ill. a hozzá csatlakozó Dráva terasz felszíne. A domborzat itt – az előző típushoz képest – egysíkúbb. A meredek D-i kibillenés mezozóos rétegből épült lejtővidéket egyrészt völgy alig tagolja, másrészt a szőlő művelés lejtőhöz lösszel vastagon (3–4 m) fedett Dráva terasz (II.b) tökéletes síksága csatlakozik (LOVÁSZ GY. 1964; RAKUSZ GY.– STRAUSZ L. 1953). Ez a típus tehát az optimális mezőgazdasági tevékenység szempontjából két különböző jelleg térséget foglal magába. Egyikhez a meredek, még lösszel és löszös lejtővel fedett D-i lejtők tartoznak, amelyek a tradicionális szőlőművelés térszínei, a másik terület a lösszel fedett sík, amelyen – mint optimális területhasznosítás – szántó-földi növénytermesztés folyik.

5. ábra. Nagyharsány alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)

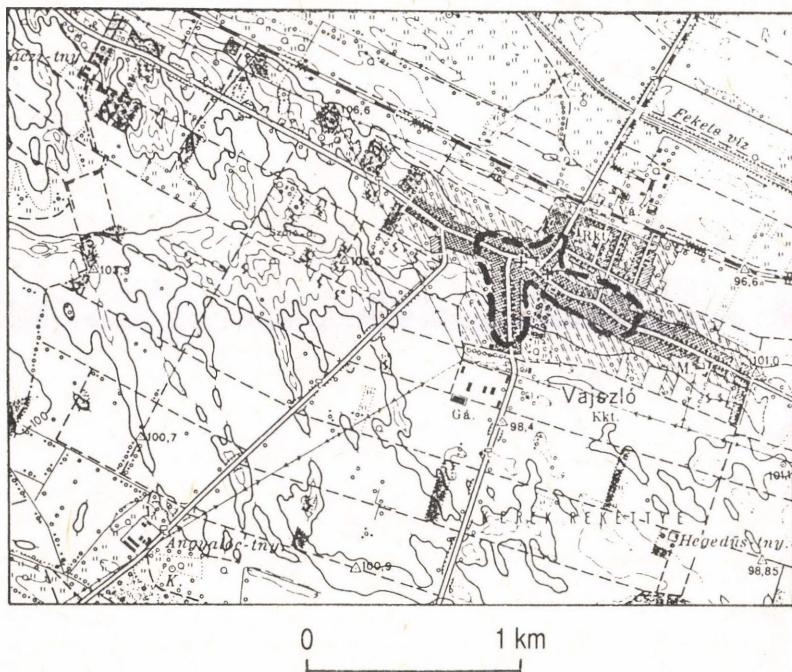
Ground plan of Nagyharsány (For explanation see Fig 4.)

A természeti környezet egyik figyelemreméltó hatása az, amikor a kedvezőtlen adottságú hegységperemi térségből a település D felé fejlődik. Ez látszik igazolni Kisharsány két évszázados térbeli mozgása. Az 1780-as években a település ui. a maitól kissé É-ra feküdt.

Máriagyúd térbeli helyváltoztatásában a szántóföldi növénytermesztés súlyának növekedése is közrejátszott. A település a 18. sz. második fele óta szintén a Dráva ártére felé fejlődik, elhagyva a kedvezőtlen hegységi környezetet. Ezt a mozgást a vasútépítés is segítette.

A Szársomlyó D-i lábánál sajátos természeti környezet jött létre a würm után. A Dráva a würm elején – szerkezeti mozgások hatására – megközelítette a hegyet, így a hegylábi lejtő a vizenyős Nagyharsányi-medence felszínébe simul. Nagyharsány alaprajzára és fejlődésére ez a természeti környezet nyomja rá a bélyegét.

A település Ny-K-i irányban hosszán elnyúlt (5. ábra). A 18. sz. második fele óta bekövetkezett környezethasználat-változások következtében a falu alakrajzában némi

6. ábra. Vajszló alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)

Ground plan of Vajszló (For explanation see Fig 4.)

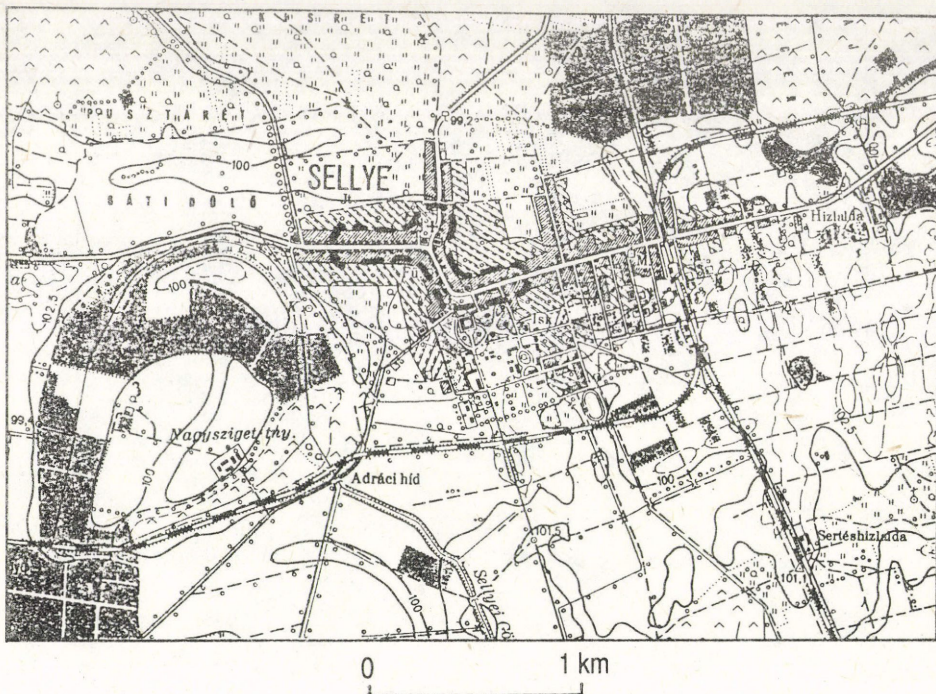
térbeli mozgás is kirajzolódik. Az 1780-as évek közepén a Szársomlyó ÉNy-i lejtőjén, (a mai kőbánya É-i szomszédságában) jelentős szőlővidék volt. Abban az időben ebbe az irányba fejlődött egy településrész, ami azonban később elsovadt valószínűleg azért is, mert a tapasztalat igazolta az É-ias kitettség gyengébb borminőséget eredményező hatását. A település ugyanakkor viszont közelített a Nagyharsányi-medence vizenyős térszíné felé, ami a mai főutcával D-ről párhuzamos mellékút kialakulásában nyilvánul meg (5. ábra).

A természeti környezet hatását tükröző, Ny–K irányban hosszan elnyúló egyutcás alaprajza van Bogádmindszentnek a Dráva-ártér peremén kialakult hegyláb felszínén.

A Dráva-terasz síkjából önálló hegyként emelkedik ki a Siklósi-Várhegy krétamészki tömbje, amely egyben a folyó vizenyős holocén eleji árterének peremén fekszik (RAKUSZ GY.–STRAUSZ L. 1953). A mai város történelmi magja természetesen a krétakori mészkőszirtre épült vár körül települt, de a további fejlődés a löszrel fedett teraszon megy végbe és nem a szomszédos vizenyős holocén eleji és holocén kori árterén.

A Villányi-hegységi elemzések tehát igazolni látszanak azt, hogy ha egy település kedvezőtlen hegyláb felszínén van, akkor igyekszik onnan távolodni a (mezőgazdasági) termelés és az építkezés számára kedvezőbb térségbe (pl. Kistótfalu, Kisharsány, Mária-nyűd).

– A harmadik természeti környezettípus a Dráva völgye, amelynek geomorfológiai fejlődéstörténete nem egységes. Ez a különbözőség a települések alaprajzában is megnyil-

7. ábra. Sellye alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)

Ground plan of Sellye (For explanation see Fig 4.)

vánul. A holocénben állandóan vízjárta térség a domborzatfejlődés szempontjából két területre (környezettípus változatra) tagolható.

Az egyik az idősebb, a würm végén, ill. a holocén elején a Dráva árteréből kifújó futóhomok felszín, az Ormánság. A dombok egyik alakrajzi változata keskeny, hosszan elnyúlt és a környezetből általában 3–5 m-re emelkedik ki. Közöttük a Dráva óholocén medermaradványai találhatóak. Ezen a környezettípus változaton épül pl. Csányoszró és Vajszló. Alaprajzukat teljes mértékben a dombok futása és térbeli méretei határozzák meg.

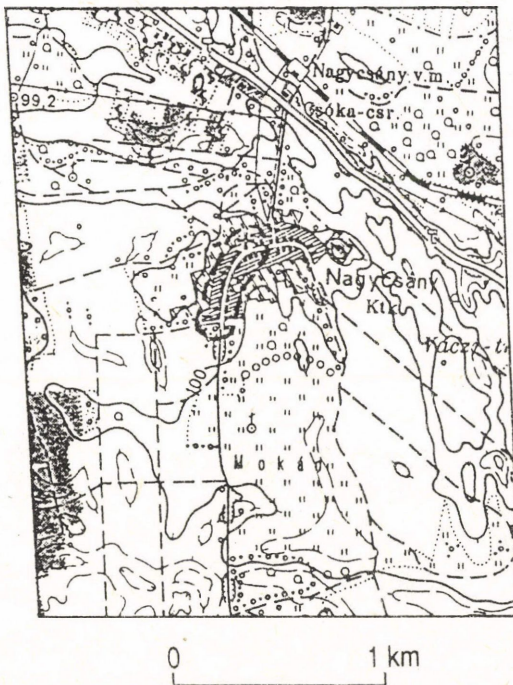
Vajszló keskeny ÉNy–DK-i csapású hosszan elnyúlt dombon települ, amelyet minden irányból vizenyős lapály övez (6. ábra). Az 1780-as évek második felétől követhető térbeli terjeszkedése csak a dombháton figyelhető meg ÉNy, de legfőképpen DK felé. Vajszló esetében új településrész csak a vasút megjelenésével alakult ki, az új falurész az állomás közelében a domb É-i lejtőjének és a széles vizenyős lapálynak peremén helyezkedik el (6. ábra).

Csányoszró domborzatilag kevésbé egységes futóhomok-dombra épül. Az egységes gerincből ui. mellékhaták ágaznak ki É és D felé, ezért a település alaprajza már nem annyira elnyúlt. A főúthoz csatlakozó mellékutak a hátakon futnak, a település térbeli terjeszkedése elsősorban ezeken figyelhető meg.

Ahol a futóhomok dombok a würm végén, ill. az óholocénban szinte egymásba olvadtak (vagy „rajokban” csoportosultak), ott lehetőség volt a többtűcs falualaprajz

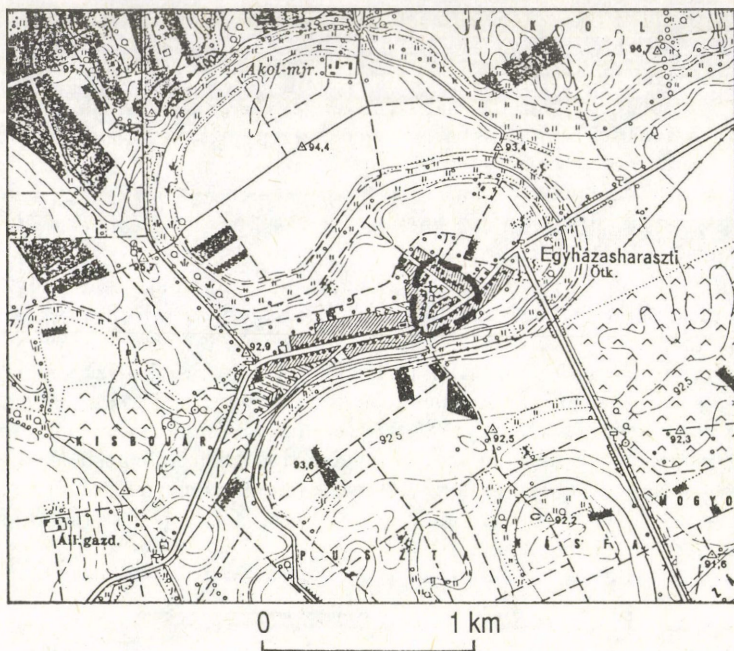
kialakulására. Erre egyik legmeggyőzőbb példa *Sellye* alaprajza, ill. időbeli változása (7. ábra). Az 1780-as években még csak a dombcsoport legmagasabb része népesült be, követve annak a fekvő „S” alakját. Az É-i irányú terjeszkedést azóta is gátolja a vizenyős lapály. Az összeolvadt, egymásba fonódó futóhomok dombok a gerinctől D-re fekszenek. Már a múlt században ebbe az irányba indult meg a település terjeszkedése (7. ábra). *Sellye* a Dráva-sík legnagyobb települései közé tartozik, ahol semmiféle korábbi társadalmi-gazdasági folyamat nem indokolta a vidék legnagyobb települései közé kerülését. A természeti környezet (száraz homokfelszín) az, amely kedvező adottságot jelentett a *Sellye* viszonylag nagy arányú fejlődése számára.

A homokdombok térbeli konfigurációja sajátos módon képes meghatározni a település térbeli fejlődését, ill. alaprajzát. Az Ormánságban jó példa erre *Nagycsány* fejlődése (8. ábra). A község az ormánsági futóhomok D-i peremén fekszik, abban a térségben, ahol É–D-i futású deflációs mélyedések (szélbarázdák) szabdalják a felszínt. *Nagycsány* egy szélbarázda É-i peremén települt, tőle É-ias irányban mindenütt vizenyős lapály fekszik. A település már az 1780-as évek második felében egytűcs volt. A múlt század második felében, a tőle alig pár száz méter távolságban épült vasút (és állomás) sem tudta a település fejlődését É felé terelni a már említett vizenyős lapály miatt. A község az É-ias irányokban fekvő lapályok miatt csak ívesen, a dombháton tudott terjeszkedni (8. ábra), amit jól mutat az alaprajz is.

8. ábra. Nagycsány alaprajza a futóhomok domb gerincét követi (Jelmagyarázat a 4. ábránál)

Ground plan of Nagycsány, following a ridge of a blown sand dune (For explanation see Fig 4.)

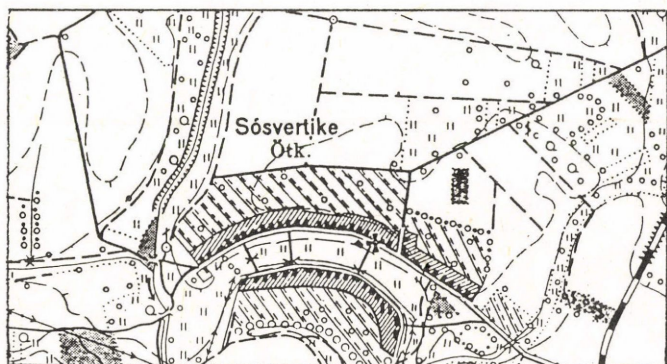
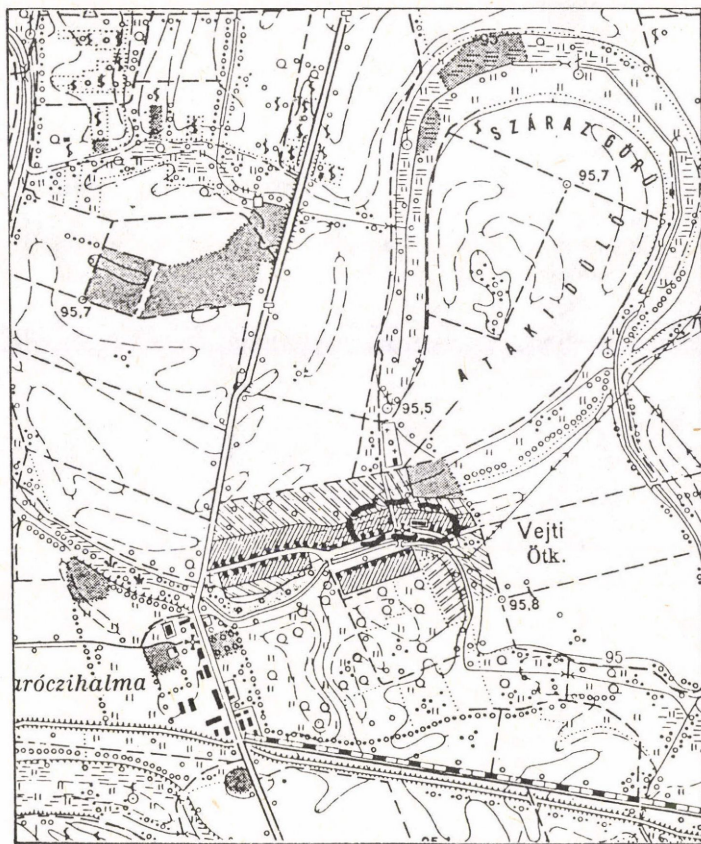

9. ábra. A morotva-zúgból a 18. sz. óta kifelé fejlődött Egyházasbajza alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)
Ground plan of Egyházasbajza emerging from a nook of an ox-bow (For explanation see Fig 4.)

A nagy kiterjedésű környezettypus (Dráva-sík) másik változata a *holocén második felében keletkezett magas ártér*, amelyet különböző fejlettség morotvák és a közöttük fekvő magasabb felszínek jellemeznek. Itt már futóhomok nem található. A települések alaprajzára és térbeli fejlődésére ebben a típusban elsősorban a morotvák hatnak.

A morotva-zugokban fekvő települések némelyike esetében megfigyelhető az 1780-as évek óta egyfajta „menekülés” az őket csaknem minden irányból körülvevő víz szorításából. Két évszázaddal ezelőtt Egyházasbajza még halmazfalú volt a mai templom körül (9. ábra). A növekvő, ill. változó társadalmi igények és szükségletek hatására azonban megkezdődött a falu terjeszkedése a morotva-nyak felé, ahonnan jobban elérhetőek voltak a nagyobb terület és száraz szántóföldek. E történelmi fejlődés következtében Egyházasbajza alaprajza kettős: A község Ny-i része együttes, K-i része „átöröklött” halmaz jelleg (9. ábra).

A magas ártéren a morotvák egyrészt elmosódottabbak, másrészt elszórtabban találhatóak. A közöttük fekvő, település kialakulására alkalmas száraz felszínek tehát viszonylag nagy kiterjedésűek. Megfigyelhető, hogy ezekben a térségekben a 18. sz. második felében halmazfalvak voltak, szemben a futóhomok felszínen már akkor is uralkodó utifalu típusal. Ez az alaprajz lényegében a mai településekre is átöröklődött (Siklósnagyfalu, Alsószentmárton, Kásád, Kákics stb), ezek a falvak az elmúlt két évszázad alatt nem változtatták a helyüket, hiszen minden égtáji irányból vizenyős lapályok övezik őket.

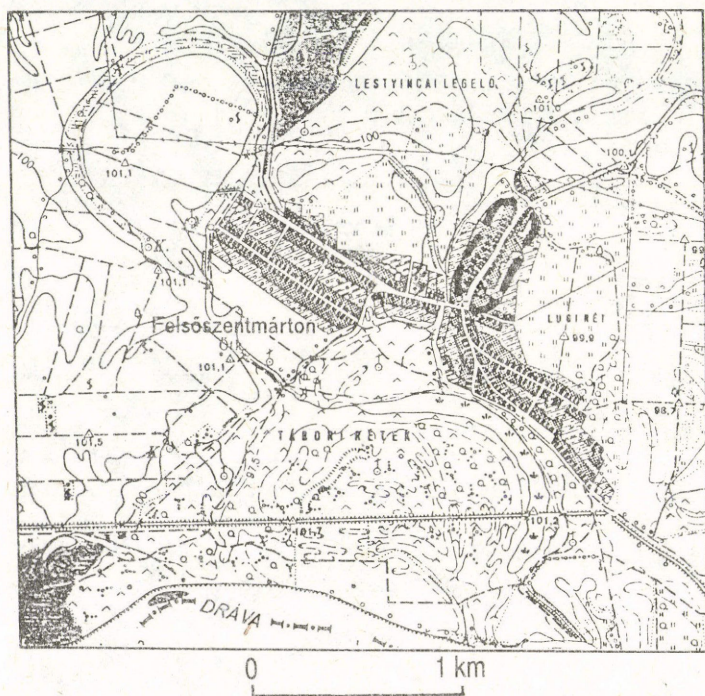

0 1 km

10. ábra. A morotva két partján épült Vejti és Sósvertike alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)
 Ground plan of Vejti and Sósvertike developed on the opposite banks of an ox-bow (For explanation see Fig 4.)

A Drávához közelítve a morotvák egyre jellegzetesebbek, hiszen az újholocénban keletkeztek. Bennük igen gyakran áll a víz (időszakos tó-keletkezés), amelynek oka vagy a belvív vagy a Dráva árhulláma miatt a felszínre emelkedő talajvíz. Ismerünk olyan települést (pl. Drávasztára), amely morotva partján fekvő íves egyutcás alaprajzú község.

A Drávaközeli térségben kialakultak olyan utifalu alaprajzok, amelyekben a két ház sor a morotva két partját követi (10. ábra). Közöttük a ma is vízenyős terület fekszik, esetleg benne belvízlevezető csatorna kanyarog (pl. Piskó, Zaláta, Vejti). Ismerve az elmúlt két évszázad társadalmi-gazdasági fejlődésének trendjét, várható lenne, hogy ezek a települések elsorvadnak, ill. stagnálnak. A térképi információk viszont fejlődésüket igazolják, miközben „áttelepülnek” a morotva másik oldalára is (pl. Vejti). Az időszakos vízközelség (időszakos morotva-tó) minden valószínűség szerint némi vonzóerőt is jelenthetett korábban e falvak lakói számára. A Dráva-sík természeti környezeti adottságai ui. a kendertermesztés számára optimálisak. Korábban ez a tevékenység a mainál jelentősebb volt. A kender házi feldolgozása (az ún. kártolás) pedig vízhez kötött tevékenység, amit – az öregek elbeszélése szerint – a falu közepén húzódó tóparton végeztek.

11. ábra. Felsőszentmárton alaprajza (Jelmagyarázat a 4. ábránál)

Ground plan of Felsőszentmárton (For explanation see Fig 4.)

A morotvák, ill. a természeti környezet újabb hatása *Felsőszentmárton* alaprajzi fejlődésében tanulmányozható (11. ábra). A település két évszázaddal ezelőtt terjedelmes

laposok közötti háton, azaz óholocén felszínen épült. A történelem során egy Dráva-morotva felé terjeszkedett, először D-felé, később egy magas felszín morotva-nyak felé. Ekkor azonban a keskeny vizenyős laponon kellett túlterjeszkednie. A kedvezőtlen természeti adottságok miatt itt csak egy utca alakult ki. A domborzati, ill. felszíni hidrológiai viszonyok miatt a mai település alaprajza két részből áll; a két magasabb felszínen kialakult település-részt pár száz méter hosszú utca köti össze.

A település alaprajzok várható jövőbeli fejlődése

A fentiek jól szemléltetik a közismert tényt, miszerint a települések térben növekednek, stagnálnak, vagy sorvadnak. E vázlatos elemzés igazolja, hogy a dombsági és ártéri természeti környezetben a települések túlnyomó része térben növekedik. E növekedésnek azonban még a mai technikailag fejlett korunkban is gátat jelent a domborzat, és az általa is létrehozott magas talajvíz, belvízveszélyes, környezetükhöz képest mélyfekvés területek.

Dombsági (hegységi), völgyperemi (pl. Kiskassa, Pécsdevecser), ill. keskeny völgyközi háton (pl. Bisse) a lejtő jelenti a fejlődést lehatároló tényezőt, még akkor is, ha az egymás feletti utcák szintvonalas futásúak. A lejtő nemcsak a lakóház, de a hozzátartozó gazdasági udvar kiképzését és épületeinek elhelyezését is nehezíti, aminek kedvező megoldásához túlzottan nagy mennyiségű földmunkára lenne szükség. Így ebben a természeti környezetben továbbra is az uti vagy utcás alaprajzi fejlődés lesz a jellemző. A túlzottan hosszú település alaprajzok kialakulása azonban – megítélésünk szerint – azért nem várható, mert egyrészt egyre gyakoribbak a vertikális építkezések, másrészt településeink lélekszáma stagnál vagy gyengén csökken.

Az ártéri (magas ártéri) természeti környezetben a növekedés legerősebb korlátai a vizenyős laposok. Negatív hatásait még a mai, magas szintű építési technika sem tudja semlegesíteni. Ezek a felszíneken fokozottan számítani kell a belvíz kialakulására, ami alapvető gátja a (gazdasági) udvar kialakításának. A mélyen fekvő felszíneknek a helyi klímája is kedvezőtlen, mert a légnedvesség nagyobb a kívánatosnál. A lakások levegője emiatt nedvesebb, mint az 5–8 m-rel magasabban fekvő felszíneken. Nem véletlen az, hogy Vajszló, Csányoszló és Sellye – a térség viszonylag nagy települései – ár- és belvízmentes, valamint száraz talajú futóhomok felszínen alakultak ki, és az sem, hogy térbeli terjeszkedésüket a jövőben is ez a geomorfológiai képződmény determinálja. Vajszlónak elsősorban ÉNy és DNy felé van lehetősége a terjeszkedésre, mivel ÉK-i irányú növekedését a Fekete-víz lapálya gátolja. Csányoszló számára D-i irányban van további növekedési lehetőség, a mai településközponttól D-re fekvő futóhomok-dombok területén.

A domborzati, ill. természeti környezeti viszonyok Sellye számára biztosítják a legnagyobb terjeszkedést, de csak D-i irányba, a futóhomok-dombokon. Az említett három viszonylag nagy település a jövőben minden bizonnyal sakk táblás alaprajzzal fejlődik tovább.

Ahol a domborzati (természeti környezeti) adottságok engedik, már ma is sajátosan ötvöződik az uti (utcás), sok esetben szalagtelkes alaprajz a sakk tábla alakú utcahálózattal, nemcsak Sellyén, Csányoszlón és Vajszlón, de több kisebb településen (pl. Vókány, Felsőmindszent) is.

IRODALOM

- BOROS F. 1957. Adatok Magyarország településállományának 17. sz.-i fejlődéséhez.. – Földr. Ért. 6. pp. 459–474.
- BOROS F. 1958. A hazai településállomány 17. sz. eleji képe. – Földr. Ért. 7. pp. 481–496.
- LOVÁSZ GY. 1964. Geomorfológiai tanulmányok a Dráva-völgyben. – In: „Értekezések 1963”, MTA DTI Pécs, pp. 67–114.
- LOVÁSZ GY. 1977. A településsűrűség ábrázolása. – Geodézia és Kartográfia 29. pp. 436–440.
- LOVÁSZ GY. 1979. A természeti környezet típusok hatása a településhálózat sűrűségére a Dél-Dunántúlon. – Földr. Közl. pp. 248–256.
- MAJOR J. 1962. Magyarország településhálózata. – In: PERÉNYI I.–FARAGÓ–MAJOR J.: Mezőgazdaság és településtervezés. Műszaki Kiadó. Bp. 442 p.
- MAROSI S.–SZILÁRD J. 1963. A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. – Földr. Ért. 12. pp. 393–414.
- MAROSI S.–SZILÁRD J. 1974. Domborzati hatások a gazdálkodásra és településekre. – Földr. Közl. 22. pp. 185–196.
- MENDŐL T. 1963. Általános településföldrajz. – Akad. Kiadó, Bp. 566 p.
- RAKUSZ GY.–STRAUSZ L. 1953. A Villányi-hegység földtana. – MFI Évk. 41. pp. 3–27.
- SZABÓ P. Z. 1964. A Dráva alföldi jelleg síkságának alaktana. – Földr. Ért. 13. pp. 261–276.
- SZABÓ P. Z. 1957. A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. – Földr. Ért. 6. pp. 397–417.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – Földr. Ért. 30. pp. 268–292.
- WILHELM Z. 1995. Néhány természeti tényező idegenforgalmi szempontú vizsgálata az Alsó-Duna-vidéken. – JPTE TTK Természetföldrajz Tanszék Közlemények 1. sz. Pécs, 1995.

RELATIONSHIP BETWEEN NATURAL ENVIRONMENT AND GROUND PLANS OF THE SETTLEMENTS IN THE SOUTHERN PART OF BARANYA COUNTY, HUNGARY

by P. Gyenizse and Gy. Lovász

S u m m a r y

One of the topics for geographical studies is the relationship between the functions of the settlements and their physical environment. The authors analysed characteristic features of the ground plans of villages in a selected geographical region, with a special reference to the relief factor (e. g. slope conditions). In the course of these investigations historical data, especially topographic maps starting with the first military survey (1782–1785) were also involved.

The studied villages are located in three types of physical environments:

- The northern margin and foreland of the Villány Mountains with diverse geology and relief conditions; a strongly dissected surface.
- The southern foreland of the Villány Mountains and the adjoining terraced surface of the Dráva River.

– The valley of the Dráva River with a) an Early Holocene blown sand surface and b) a Late Pliocene high flood plain with (often waterlogged) ox-bows.

Taking into consideration the topography and surface hydrological conditions examples are drawn concerning the changes in the size of villages (expansion, stagnation or shrinking) and the transformation of the initial ground plan configuration (road-village; clustered, chess-table etc. pattern) of settlements.

Translated by L. BASSA

David Waugh: Geography An Integrated Approach (*A földrajz integrált megközelítése*) – Thomas Nelson and Sons Ltd., Hong Kong – Edinburgh, 1990. 488 p.

Bár jónéhány év eltelt már a könyv megjelenése óta s ez a pár éves késés az információterjedés lassúságának is betudható (ami viszont – földrajzi terminológiával élve – a centrum-periféria viszonyrendszerből fakadhat) mégis úgy vélem, hogy erre a kiadványra mindenképp érdemes felhívni a szélesebb szakmai olvasóközönség figyelmét. Ezt lényegében az indokolja, hogy egyrészt a tartalom aktualitása nem csorbult az eltelt idő alatt, másrészt az alapvetően diákok részére készült könyvet az oktatás különböző szintjein tevékenykedő tanárok, tanítók is használhatják segédeszközként a felkészüléshez. Nagyszerű olvasmány mindazok számára, akiket érdekel a földrajz, foglalkoztatnak a természet törvényszerűségei és aggódnak annak a bolygónak a jövőjéért, amelyen élnek, de a földrajzban elmélyülni szándékozókna is hasznos lehet. Napjainkban már az idegen nyelv is egyre kevésbé gátolja a külföldi könyvek, folyóiratok olvasását, hiszem az egyetemisták növekvő hányada (sőt egyre több középiskolás) rendelkezik nyelvvizsgával. A megújuló, átalakuló magyar oktatási rendszer szempontjából, amely szintén az európai normák, követelmények meghonosítására, az azokhoz való igazodásra törekszik már nem elképzelhetetlen a közeljövőben külföldi tankönyvekből tanítani. Az egy tárgyra specializálódók számára is fontosabb lesz a külföldön megjelent tankönyvek megismerése. Különösen azok a kiadványok jöhetnek számításba, amelyek tényszerű és átfogó leírást nyújtanak egy-egy tárgy főbb témaköreiről.

D. WAUGH könyve, ami „A földrajz integrált megközelítése” címet viseli, tulajdonképpen egy ilyen mű, ugyanis a természetföldrajzot és a társadalomföldrajzot egyesíti, integrálja egyetlen alkotásban. Ez az integráció földrajz alaptermészetéből fakad, amely a kölcsönhatásokat vizsgálja a természet, a társadalom- és a gazdaság között, és amely az emberrel éppúgy foglalkozik, mint a gazdasági vagy ökológiai rendszerekkel.

A könyv angol címében szereplő szavak kezdőbetűi talán nemcsak a véletlen folytán alkotják a GAIA szót. Az ókori Görögországban Gaia a Föld istennője volt. Ma e kifejezés alatt a földi élet újfajta szemléletét értik, aminek az a lényege, hogy a Földet teljes egésznek tekintik, mintegy élő szervezetként kezelik.

A mű 18 fejezetbe tagolódik, amelyből 12 természetföldrajzi, 6 társadalom- és gazdaságföldrajzi témaköröket ölel fel. (Az egyes fejezetek tartalmának részletes ismertetésétől eltekintek, hiszen a főcímek önmagukban is sokat elárulnak). Ezek a témakörök a következők:

1. Lemeztektonika és vulkánosság; 2. Külső erők felszínformáló hatása és tömegmozgásos folyamatok; 3. Vízyűjtőterületek és folyók; 4. Glaciális folyamatok és formák; 5. Periglaciális folyamatok és formák; 6. Tengerpartok; 7. Sivatagok; 8. Közéttípusok és felszíni formák; 9. Időjárás és éghajlat; 10. Talajok; 11. Biogeográfia; 12. Földrajzi övezetesség; 13. Népség; 14. Település; 15. Urbanizáció; 16. Falusi földhasználat; 17. Ipar; 18. Közlekedés és kereskedelem.

Az egyes fejezetek között nincs szoros összefüggés, azaz nem épülnek egymásra, mégis az egészét áttekintve globális képet kap az olvasó az általános természet- és társadalomföldrajzról. Ez a laza kapcsolódás tudatos és valójában az adott részterma szerteágazására, lezáratlanságára hívja fel a figyelmet, miáltal további olvasásra serkent. Részben szintén ezzel függ össze, hogy az egyes témákat a Szerző igyekezett a lehető legtömörebben megfogalmazni, kidolgozni, hogy a diákok az olvasás és a kevésbé időigényes jegyzetkészítés során megspórolt idejüket is elmélyülésre, vitákra, további kutakodásra tudják szentelni. Másképpen fogalmazva: a cél a tanulásra szánt idő minimalizálásával maximalizálni az egyedi érdeklődésre fordítható idő mennyiségét.

A könyv valamennyi fejezete szerkezetiileg ugyanazon elemekből épül fel. Nagyon ötletesek és találóak a témaköröket bevezető, és a témához kapcsolódó, sokféle forrásból származó idézetek pl. híres írótól (J. STEINBECK), politikustól (W. BRANDT), kutatótól (R. REDFERN), a Bibliából stb. A 4. fejezet, amely a glaciális folyamatokat tárgyalja, R. F. SCOTT 1912-ből származó felkiáltásával kezdődik: „Szent Ég! Ez egy rettenetes hely!”- a Déli-sarkot értve alatta. A 6., tengerpartokról szóló résznél NEWTONT citálja az író 1687-ből: „Nem tudom milyennek tűnhetnek a világnak, de magamnak csak egy kisfiúnak tűnök, aki a tengerparton játszik